

PROSTOR A DĚJINY: HISTORICKÉ PROMĚNY DISKUSÍ A OTÁZKY SOUČASNÉHO BĀDÁNÍ

MILAN SCHOLZ

Prostor patří k pojmům, které spojují a rozdělují mnoho vědeckých disciplín, jen málo pojmů lze uchopit z tolika možných pohledů. Je tomu tak proto, že prostor spolu s časem představuje základní konstantu lidského bytí, základní rámec, mimo nějž není člověk schopen vnímat další kategorie svého života. Prostor je jednoduše apriorním předpokladem. Protože se v prostoru odehrává veškeré přírodní i společenské dění, ztělesňuje tato oblast zároveň průnik mezi zájmy přírodovědných a společenskovědných disciplín, byť jejich akcenty a perspektivy většinou směřují k odlišným cílům. Ve filozofii, fyzice či geografii představuje prostor jako objekt zkoumání samozřejmost a není náhoda, že právě s těmito obory je ve veřejném i vědeckém diskurzu prostorová problematika nejčastěji asociována. Historie je mezi odborníky i veřejností obvykle vnímána odlišně. Otázka druhé konstanty lidského bytí, času, jako kdyby v ní prostor zastíňovala. Většina dotázaných by patrně uvedla, že dějiny jsou o letopočtech, událostech, osobnostech, příbězích. Prostorová složka by mezi prvními atributy nejspíše nestála.

Ve společenskovědných disciplínách se v současnosti projevuje zvýšený zájem o problematiku prostoru a nezřídka se hovoří o tzv. prostorovém obratu (*spatial turn*). Tento fenomén zasáhl i historiografii. Ani vyšší pozornost věnovaná prostoru však nezměnila převládající malou reflexi prostorových rámců dějinných procesů. V převládajícím proudu historické vědy zůstaly tyto rámce v pozadí hlavního výkladu, a to přesto, že v nerefektované podobě doprovázela otázka prostorového ukotvení zkoumaných problémů zdánlivě málo „prostorové“ dějepisectví po celé období jeho vývoje od 19. století.

K pochopení metodologických zdrojů současného zvýšeného zájmu o otázku prostoru je třeba vzít v úvahu historický vývoj uvažování o prostorové problematice, na nějž soudobé intenzivní bádání navázalo. Následující stručný nástin si nemůže klást za cíl úplnost a je nutně ilustrativní. Chce především upozornit na otázky, které při zkoumání prostoru v historické perspektivě vyvstávají, a ukázat na teoretická východiska, jež přispěla ke vzniku předkládané publikace. Za tímto účelem se výklad pokouší roli prostoru v historické vědě typologizovat a na příkladech z oblasti teoretických (převážně filozofických a geografických) koncepcí na jedné straně a historikovy práce s prostorem na straně druhé znázornit vývoj pojmání této veličiny a poukázat na problémy, před něž je postaven soudobý výzkum.

Historici dospějí obvykle k obecné shodě jen v málokteré základní otázce dotýkající se předpokladů dějinného bádání, v jedné oblasti nicméně nápadný nediskutovaný

a podvědomý soulad panuje – dějiny jsou dějinami lidí. Pokud historická věda s prostorovým ukotvením historických jevů pracovala, dělo se tak vždy v úzkém propojení s rolí člověka v geografickém prostředí. Historikovo nakládání s prostorem bylo tradičně spíše praktické než teoretické – nesměřovalo k určení obecné povahy prostoru ani k samotnému popisu vlastností této entity. Historici věnovali pozornost spíše interakcím mezi společnostmi a jejím prostorovým rámcem. Podle vzájemných interakcí aktéra dějin s prostorem, jenž ho obklopuje, lze typologizovat i možný vztah mezi historickým výzkumem a problematikou prostoru obecně. Vystávají přitom čtyři základní roviny, ve kterých může historik prostorovou problematiku uchopovat:

1. Zřetel k prostorovým rámcům historického dění má pro historika velmi často funkci pomocnou. Historik se v tomto směru orientuje na identifikaci, lokalizaci, topografické rozmístění a geografickou deskripci teritorií, v nichž se historické jevy odehrávaly. Tato oblast je důležitou doménou historické geografie, disciplíny, jež je nezřídka interpretována jako jedna z pomocných věd historických.¹

2. Zkoumání interakcí mezi geografickým prostředím a člověkem je možné pojímat jako analýzu vlivu přírodních podmínek na historický vývoj společnosti. Těžištěm výzkumu je studium historických možností a příležitostí, jež obyvatelstvu žijícímu na určitém teritoriu přírodně geografický kontext poskytoval. Důležitou roli v podobném typu bádání hraje způsob, jak povaha prostoru limitovala možnosti člověka. Důraz je kladen na determinující roli prostředí a geografický rámec se do jisté míry stává namísto lidského jedince a společnosti hlavním aktérem příběhu, hlavním hrdinou výkladu. Nezřídka se v tomto případě hovoří o geografickém determinismu. Nemalou úlohu však sehrává i otázka, jak člověk přírodních daností využíval a jak je přetvářel k vlastním potřebám. Člověk tak z perspektivy výzkumu nemizí.

3. Odlišnou (do jisté míry opačnou) možností je studium interakcí mezi aktérem dějin (člověkem) a geografickým prostředím z pozice člověka. Prioritní zřetel výzkumu je kladen na lidskou aktivitu v prostoru, na jeho vnímání ze strany lidského jedince a na způsob, jakým své okolí interpretuje, jak jej pojmenovává a jak si jej osvojuje. V této rovině tudíž do hry vstupují nejrůznější prostory symbolické a na významu nabývá pojetí prostoru jako sociální konstrukce. Podobný typ výzkumu nabyl výrazně na významu v souvislosti s tzv. kulturalistickým obratem² v historii a společenských vědách, který přesunul centrum pozornosti od makrohistorické analýzy anonymních struktur k mikrohistorickému pokusu o studium života jednotlivce v jeho přirozeném kontextu. Takový

¹ J. Kašpar, *Vybrané kapitoly z historické geografie českých zemí a z nauky o mapách*, Praha 1990, s. 10–12. Předkládaný text sleduje pouze obecnou linii vztahu historie a prostoru, a problematice definice a úkolů historické geografie se proto blíže nevěnuje. Ke konceptu historické geografie, možným definicím a metodám srov. v ucelené podobě zvl. práci E. Semotanové, *Historická geografie českých zemí*, Praha 1998, s. 9–68, která historickou geografii v obecné rovině vymezuje jako „samostatnou mezioborovou hraniční disciplínu, která se dotýká Země i člověka, spojuje prostor s časem a přírodní vědy se společenskými“ (s. 9).

² V češtině jsou alternativně užívány termíny kulturní obrat a kulturalistický obrat. V následujícím textu byla dána přednost termínu „kulturalistický“, který je snad o něco výstižnější než příliš obecné označení „kulturní“.

způsob historického uchopení problematiky prostoru zažívá v současnosti konjunkturu a lze jej považovat za velmi častý.³

4. Čtvrtá rovina historikova zacházení s prostorem je metodologická. Jedná se zejména o určování územního vymezení prostoru, v jehož rámci bude historik určitý jev studovat. Existují zde dvě varianty: a) Nejběžnějším případem je situace, kdy se badatel musí rozhodnout, jestli bude zvolený problém analyzovat v rámci nadnárodního celku, státu, regionu, či jinak vymezené územní jednotky. Řešení této praktické otázky, jež se více či méně dotýká podstatné části historických děl, je nezdánlivě určováno předvědeckým a apriorním vnímáním problému. Motivace k výběru zvoleného geografického rámce není bohužel mnohdy v příslušných pracích vůbec zachycena. b) Méně časté a spíše teoreticky orientované směřování získává výzkum v případě, kdy badatel přistupuje k testování a případnému navazujícímu přehodnocování a reformulaci hranic relevantních pro historické jevy. Takový druh bádání vyžaduje komparativní přístup k problému.⁴

Nastíněné čtyři varianty historického přístupu k problematice prostoru pochopitelně nepředstavují nic víc než ideální typy – v reálném výzkumu dochází nutně k jejich kombinaci. Ilustrují však spektrum cílů, jež může historik (mnohdy ve vzájemné kombinaci) sledovat. V průběhu vývoje myšlení o prostoru se vztah a význam nastíněných ideálně typických rovin proměňoval. Zatímco první si uchovala převážně akademickou povahu oproštěnou od světonázorových sporů, druhá a třetí hýbaly úvahami o prostoru napříč disciplínami po staletí a čtvrtý typ začal být výrazněji diskutován v posledních desetiletích.

Během celé předmoderní epochy lidských dějin byly diskuse o pojetí prostoru vyhrazeny obecné vědě o bytí a nebytí zastřešované pojmem filozofie. Polyhistorická povaha těchto debat předurčovala snahu o všezahrnující koncepci a obecnou teorii světa. Uvažování o prostorové problematice vedlo nutně k rozlišení dvou skutečností: (1) prostoru jako apriorní fyzikální danosti obklopující člověka a předurčující možnosti jeho konání na jedné straně a (2) prostoru jako sociálního či kulturního konstruktu (řeceno dnešní terminologií) na straně druhé. V novověkém kontextu nalézala tato dichotomie své historické počátky již v Descartově (1596–1650) rozlišení mezi světem materiálních věcí (*res extensa*) a světem představ (*res cogitans*) a v Newtonově (1643–1727) opozici mezi fyzikálním prostorem o sobě a místem jako částí prostoru, kterou člověk vnímá.⁵ V pojetí těchto dvou raně novověkých učenců lze vysledovat neantagonistický vztah obou možných rovin chápání prostoru, které existují vedle sebe.

³ Příklady typů 2 a 3 a historické proměny jejich vztahu srov. dále ve výkladu.

⁴ Klasický příklad představuje např. otázka, na jaké problémové okruhy může odpovědět studium industrializace v kontextu dobových států a jaká témata naproti tomu otevírá výzkum stavící na jednu stranu industrializovaný region překračující státní hranice (Porýní, Belgie, severní Francie) a na druhou stranu agrární okolí této oblasti rozprostírající se rovněž na území několika států. Srov. H.-G. Haupt – J. Kocka, *Historischer Vergleich. Methoden, Aufgaben, Probleme*, in: titíž, *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*, Frankfurt a. M. – New York 1996, s. 14–15; S. Pollard, *Peaceful Conquest. The Industrialization of Europe*, Oxford 1981; S. Pollard (ed.), *Region und Industrialisierung. Studien zur Rolle der Region in der Wirtschaftsgeschichte der letzten zwei Jahrhunderte*, Göttingen 1980.

⁵ J. Dünne – S. Günzel (eds.), *Raumtheorie. Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften*, Frankfurt a. M. 2006, s. 22, 24.

V raném novověku se začal rodit též geografický determinismus. Tuto linii zahájil v 16. století filozof a právník Jean Bodin (1529–1596), který přikládal velký význam vlivu klimatických faktorů na společnost a povahové vlastnosti člověka. V návaznosti na Bodina našel v 18. století raný geografický determinismus vyjádření u Charlese Montesquieua (1689–1755), jenž ve svém díle *De l'esprit des lois* (1748) hledal kauzální vztah mezi geografickým prostředím a povahou národů včetně jejich zákonů. Ve stejné době studoval vliv přírodních podmínek na historické události i ruský historik a geograf Vasilij Nikitič Tatiščev (1686–1750). V raně novověké epoše se vyskytovaly mimo to geografické úvody k historickým spisům – například Pavel Stránský ze Zapské Stránky (1583–1657) věnoval ve své slavné práci *Respublica Bojema* (1634) první dvě kapitoly popisu zeměpisné polohy českého státu, vodstvu, horstvu a půdě.⁶

V 19. století došlo k definitivnímu rozpadu „filozofie“ na novodobá vědní odvětví a k pozvolnému utváření hranic mezi obory, jejichž základní schéma funguje v pozměněné podobě dodnes – z relevantních disciplín se ustavovaly historie, sociologie i geografie. Geografie měla z pochopitelných důvodů k prostorovým otázkám nejbližší. Nepředstavovala však jednotnou vědu – v 19. století se jednalo spíše o soubor pomocných prostředků a metod užívaných státovědou, politikou či historií. Alexander von Humboldt (1769–1859) a Carl Ritter (1779–1859) sice podobně jako řada dalších podnikli kroky k ustavení samostatné disciplíny, jimi nastíněné směřování však bylo příznačně protichůdné a pro další vývoj oboru charakteristické – Humboldtovo pojetí podtrhovalo přírodovědnou stránku zeměpisného bádání (geografie rostlin, klimatologie), zatímco Ritter postupoval antropocentricky, vyšel ve svém monumentálním díle *Erdkunde* (vycházelo 1817–1859) z Herderových myšlenek a postavil do středu zájmu geografie člověka a dějiny.⁷

Ve druhé polovině 19. století se o syntézu přírodovědné a společensko-historicky orientovaného pojetí geografie pokusil německý badatel Friedrich Ratzel (1844–1904). Ratzel měl přírodovědné vzdělání (biologie, geologie), což jej do jisté míry predisponovalo ke studiu vlivu přírodních podmínek na život státu a společnosti.⁸ Tradičně je proto považován za protagonistu klasického geografického determinismu. Ratzelovi však na druhou stranu nelze upřít zájem o lidský faktor jako složku dynamizující geografické konstanty – projevem této lidské schopnosti mohou být podle Ratzela jak toky zboží, tak i toky informací.⁹

Ve stejném období jako Ratzel studoval vliv přírody na dějiny i francouzský geograf Paul Vidal de la Blache (1845–1918). Vycházel z pevného vztahu člověka a půdy – Francouze pokládal za věrné žáky pedosféry. Důraz na přírodní faktor nebyl u Vidala slabší než u Ratzela, na rozdíl od něj však Vidal mezi přírodní činitele výrazněji zařazoval i člověka samého. Člověk byl v jeho pojetí iniciativní přírodní složkou a toto vnímání vedlo Vidala k formulaci tzv. geografického posibilismu – prostor je potenciál a je na člověku,

⁶ Kašpar, *Vybrané kapitoly z historické geografie českých zemí*, s. 15, 19; Semotanová, *Historická geografie českých zemí*, s. 10–11.

⁷ G. Buttmann, *Friedrich Ratzel. Leben und Werk eines deutschen Geographen*, Stuttgart 1977, s. 11.

⁸ Za nejvlivnější Ratzelova díla jsou považovány práce: F. Ratzel, *Anthropogeographie oder die Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*, Stuttgart 1882; týž, *Anthropogeographie 2 – Die geographische Verbreitung der Menschheit*, Stuttgart 1891; týž, *Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges*, München 1897.

⁹ Dünne – Günzel, *Raumtheorie*, s. 373.

jak tuto možnost využije. Dějiny mají podle této koncepce dva aspekty – geografický a v užším smyslu historický (aktivita člověka). Historický vývoj a lidská aktivita proto geografické prostředí přetvářejí a společnost jej uzpůsobuje svým potřebám.¹⁰

V kontextu přelomu 19. a 20. století vykristalizovala z teoretických debat o prostoru základní sporná otázka nikoliv nepodobná filozofickým aporiím. Jednalo se o problém kauzálního vztahu mezi rovinami pojmání prostoru naznačenými již Descartem a Newtonem, tedy mezi prostorem jako přírodní daností ovlivňující a předurčující život člověka (objektivistické vnímání) a lidským uchopením prostoru (subjektivistické vnímání). Když na konci 19. století Friedrich Ratzel vyšel ve svém pojetí politické geografie z určující role přírodních podmínek pro státní vývoj, ozval se v reakci na jeho názory velmi záhy francouzský sociolog Émile Durkheim (1858–1917), který se bránil tomu, aby byl geografický substrát sociální organizace definován jako neměnný fyzický prostor. Filozof a sociolog Georg Simmel (1858–1918) poté Ratzelovu kauzalitu zcela obrátil – vnímání prostředí se podle jeho názoru v průběhu dějin měnilo a teprve sociální organizace byla předpokladem „utvoření“ prostoru jako uchopitelné veličiny. Simmel tak naznačil cestu, již se později vydali protagonisté kulturalistického pojetí prostoru, razící na konci 20. století termín prostorový obrat. Ne nadarmo je právě Simmel mnohdy pokládán za prapředka postmodernismu.¹¹

Stranou těchto debat stál převládající proud dějepisectví. Pozitivistická historiografie 19. a počátku 20. století nevstupovala do dobových diskusí o povaze prostoru, které zasahovaly „prostorové disciplíny“ – geografii a filozofii. Malá pozornost vůči prostorovým rámcům byla pro dobové dějepisce charakteristická. Tuto skutečnost lze ideálně typicky dokumentovat příkladem dominantních, na stát orientovaných událostních dějin. Když v 19. století rodící se moderní historiografie nahradila dynastii jako bázi dějin státem a národem, musela vnést do dějinného výkladu prostorový rámec, a aby jej mohla vymezit, potřebovala hranice. Historickogeografické prvky, představované v první řadě mapami, se proto staly v 19. stoletím standardní součástí historických děl. Pomezí mezi dějinami a zeměpisem představované historickou geografii však zůstalo neurčité a postrádalo blíže vymezený předmět bádání.¹² Koncept územních jednotek a jejich hranic zachycených v mapách neztělesňoval sám o sobě předmět studia, nýbrž byl spíše pomocným prostředkem, jak zdokumentovat výsledky zkoumání v prioritní oblasti reprezentované státem samým, jeho proměnami v čase a frapantními fenomény z pramenného materiálu, které se zdály nejlépe naznačovat historickou změnu – těmi byly události, bitvy a války. Podvědomé přijímání konceptu prostorových jednotek a jejich ohraničení jako jednou dané a historicky neproměnné skutečnosti vedlo k tomu, že hranice mezi teritorií byla bez ohledu na zkoumanou epochu po vzoru reality 19. století vnímána ve smyslu dělicí linie. Historik-medievista proto ve vztahu k pojetí prostoru nejednou zaměnil středověký

¹⁰ Za základní práci je považována kniha P. Vidala de la Blache, *Tableau de la géographie de la France*, Paris 1903. Není bez zájmovosti, že toto dílo vzniklo v rámci řady *Nouvelle histoire de France* redigované historikem Ernestem Lavisse (1842–1922) a mělo plnit funkci geografického úvodu k syntéze francouzských dějin. Srov. M.-C. Robic (ed.), *Le tableau de la géographie de la France de Paul Vidal de la Blache. Dans le labyrinthe des formes*, Paris 2000, zvl. úvod, s. 7–17; k politicko-geografickým implikacím Vidalova díla srov. O. Krejčí, *Mezinárodní politika*, Praha 2010 (4. vydání), s. 540.

¹¹ Dünne – Günzel, *Raumtheorie*, s. 289–291.

¹² V. K. Jacunskij, *Istoričeskaja geografija. Istorija jejo voznikovenija i razvitija v XIV–XVIII vekach*, Moskva 1955, s. 8, 20.

stát za stát novověký a rýsoval při svém výkladu středověku na mapu předěly mezi státy jako čáry oddělující centralizované jednotky spravované panovníky, ačkoliv středověký koncept hranice byl podobnému chápání dosti vzdálený.¹³

Bylo by však chybou tvrdit, že se dobová historiografie 19. a začátku 20. století otázce prostorového ukotvení dějinných jevů vyhýbala. Potýkání historiků s problémem prostoru však zasahovalo spíše menšinu historické obce a historických témat. Vzhledem k praktickému nakládání historiků s prostorem není jisté náhodné, že prostorové otázky hrály poněkud větší roli v oblasti, jež by byla v dnešní terminologii nazvána regionálními dějinami. Ty přirozeně blíže spojovaly člověka s přírodním prostředím. Uvedený fenomén lze dobře dokumentovat na příkladu dobové německé historiografie a tzv. zemských dějin (*Landesgeschichte*), jež ve srovnání s klasickými politickými státními dějinami ve větší míře zohledňovaly místní podmínky, svázanost s půdou a kulturněhistorické aspekty vývoje. V této souvislosti nelze považovat za náhodu, že se právě v zemských dějinách nejvýrazněji uplatnil vliv Karla Lamprechta (1856–1915), který ve svém díle zpochybnil jak ústřední roli připisovanou klasickým dějepiscetvím státu, tak i zaměření historického bádání na osobnosti a události. Již Max Weber (1864–1920) si však povšiml, že Lamprechtův spekulativní způsob výkladu novou možnou konceptualizaci historického výzkumu spíše zkompromitoval.¹⁴

V českém prostředí operoval s otázkou prostoru do jisté míry již František Palacký (1798–1876). Svě životní dílo *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě* (česká verze vycházela v letech 1848–1876) opatřil stručným geografickým úvodem, kde vypočetnil přírodní specifika české země a naznačil otázku vzájemných interakcí společnosti a geografických konstant. Geografické prostředí bylo přitom pro Palackého potenciálem a nikoliv předurčením – záleželo na duchu společnosti, jak možnosti poskytované obyvatelným prostorem využije.¹⁵ Jistá podobnost s pozdějším Vidalovým viděním problému je nasnadě. V dalším výkladu ale Palacký otázku spjatosti člověka s přírodním prostředím nerozvíjel.

K problematice prostoru měla však v českých zemích blízko zejména historická vlastivěda, jež zažívala od posledních desetiletí 19. století konjunkturu. Historická vlastivěda věnovala pozornost regionálním a lokálním dějinám, jejím určitým metodologickým deficitem byl však fakt, že se nezřídko omezovala na historický místopis a konceptualizace otázky prostoru zůstávala spíše v pozadí. Klasický příklad topografické orientace představovalo monumentální patnáctisvazkové dílo předního iniciátora historické vlastivědy Augusta Sedláčka (1843–1926) *Hrady, zámky a tvrze království českého* (vycházelo v letech 1882–1927), jež mělo spíše materiálovou povahu a mohlo tak být základnou pro další bádání. Historická vlastivěda hojně přejímala koncept pozitivistických politických dějin a s ním související zaměření na dokumentaci fenoménů národní historie v místním měřítku, čímž se rozvinutí otázky poměru člověka a geografického prostoru spíše oslabovalo. Přesto protagonisté historické vlastivědy jako Josef Vítězslav Šimák (1870–1941), František Roubík (1890–1974) či Bohuslav Horák (1881–1960) přispěli

¹³ K tomuto hodnocení srov. H. Schulze, *Stát a národ v evropských dějinách*, Praha 2003, s. 14.

¹⁴ J. Osterhammel, Raumerfassung und Universalgeschichte, in: týž, *Geschichtsschreibung jenseits des Nationalstaats*, Göttingen 2001 s. 152–153; G. Iggers, *Dějepisectví ve 20. století*, Praha 2002, s. 36–38.

¹⁵ „I země česká národům, jenž ji osaditi měli, dle rozdílné povahy jejich rozdílně hověla.“ F. Palacký, *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*, Praha 1998, s. 5–6.

k rozvoji historicko-geografických zkoumání a stáli u počátků historické geografie v českých zemích.¹⁶

Za klasický příklad vnímavosti historiografie vůči svázanosti člověka s prostorem může být považován rovněž Josef Pekař (1870–1937). Jako žák pozitivistické Gollovy školy projevil již roku 1897 překvapivě vstřícný postoj vůči podnětům vzneseným sporem o Lamprechta.¹⁷ Část jeho pozdějšího životního díla patřila regionálním dějinám – *Kniha o Kosti* (1. díl 1909, 2. díl 1911) sice bezesporu nesla pozitivistické rysy a první díl pojednával klasickým narativním způsobem o životě šlechtické společnosti, v následujícím výkladu nicméně Pekař obrátil pozornost k dějinám venkovského obyvatelstva, a to způsobem, který nebyl v dosavadní historiografii zcela běžný. Na rozdíl od standardního, převážně právně historicky orientovaného zájmu o agrární dějiny (např. v díle Josefa Kalouska) položil Pekař akcent na vztah selského obyvatelstva k rodnému kraji a na mentalitu vyrůstající z jeho spjatosti s půdou.¹⁸

V meziválečném období dospěl vztah historiografie a geografického prostoru k první jednoznačně reflektované a do určité míry i konceptualizované podobě v rámci rodící se francouzské skupiny historiků okolo časopisu *Annales* (založen roku 1929). Napomohl tomu v neposlední řadě francouzský univerzitní systém, kde historik vždy zároveň studoval i geografii, a hranice mezi disciplínami nebyla tudíž tak ostrá. Pozornost věnovaná vztahu dějinného vývoje k prostorovému geografickému rámci nebyla však u otců zakladatelů „školy“ *Annales* stejně silná. Marc Bloch (1886–1944) byl ovlivněn zejména sociologií (Durkheim, Simiand) a předznamenal pozdější proud v rámci skupiny *Annales* orientovaný na historickou antropologii, dějiny mentalit a kulturní dějiny v neširším smyslu. Lucien Febvre (1878–1956) vycházel z geografie o poznání výrazněji a nastoupil cestu, kterou jeho následovník Fernand Braudel po druhé světové válce v komplexní podobě rozvinul v rámci tzv. geohistorie (*géohistoire*). Febvre navazoval na geografa Paula Vidala de la Blache a jeho koncepci vztahu mezi geografickým prostředím a historií plně vyhovoval Vidalův posibilitismus, stavící oproti Ratzelovi více do popředí lidskou aktivitu v prostoru. Toto pojetí Febvre výstižně rozvinul na příkladu dvojznačné úlohy řeky jako geografické danosti – zatímco jedna společnost ji využívá jako hranici, druhá z ní může učinit cestu.¹⁹

Počínaje přelomem 19. a 20. století a zejména potom první světovou válkou začal být výrazněji ideologizován Ratzelem naznačený vztah přírodně geografických podmínek a politické moci. Švédský politik, geograf a profesor práva na univerzitě v Uppsale Rudolf Kjellén (1864–1922), který patřil mezi Ratzelovy žáky, přišel roku 1899 poprvé s pojmem *geopolitika*. Tento neologismus vytvořil proto, aby poukázal na existenci vztahu mezi zemským povrchem a politickým děním. Kjellénovy názory začaly výrazněji rezonovat v době první světové války, kdy jeho práce vycházely německy.²⁰ Kjellén se ve válečném

¹⁶ K vývoji vlastivědy a k jejímu přerodu v historickou geografii srov. blíže Kašpar, *Vybrané kapitoly z historické geografie českých zemí*, s. 21–29.

¹⁷ J. Pekař, Spor o individualismus a kolektivismus v dějepisectví, *Český časopis historický* 3/1897, s. 146–160.

¹⁸ J. Hanzal, *Josef Pekař. Život a dílo*, Praha 2002, s. 85–89, 182–191; F. Kutnar – J. Marek, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, Praha 2009, s. 494–495.

¹⁹ P. Burke, *Francouzská revoluce v dějepisectví*, Praha 2004, s. 17; o komplexní geografický úvod do historie se Febvre pokusil v práci L. Febvre, *La terre et l'évolution humaine*, Paris 1922.

²⁰ Nejvlivnější byla díla R. Kjellén, *Die Ideen von 1914. Eine weltgeschichtliche Perspektive*, Leipzig 1915; týž, *Die politischen Probleme des Weltkrieges*, Leipzig 1916; týž, *Der Staat als Lebensform*, Leipzig 1917.

konfliktu postavil na stranu Trojspolku a v duchu sociálního darwinismu vnímal stát jako organismus, formu života, jež v geografickém prostoru vede konkurenční boj se svými soupeři. Geopolitické a geostrategické úvahy podobné Kjellénovu impulsu se ale v téže době rodily i např. v anglosaském prostředí. Americký admirál Alfred Mahan (1840 až 1914) vypracoval teorii (1890), podle které ve světě vzájemně soupeří „námořní moc“ (*Sea Power*) a „pozemní moc“ (*Land Power*).²¹ Námořní moc sehrávala dle jeho názoru rozhodující úlohu a její dějinné protagonisty ztotožňoval Mahan s teutonskými národy, zvláště s Velkou Británií a USA. Protože byla námořní moc vázána na blízkost pobřeží, jednu oblast světa nemohla kvůli geografickým konstantám nikdy opanovat – tuto oblast představovala ruská Eurasie, jež byla v Mahanově pojetí ideologicky ztotožněna s nižší slovanskou rasou. Britský geograf Halford Mackinder (1861–1947) vycházel podobně jako Mahan z protikladu kontinentálního a přímořského světa, avšak strategickou iniciativu otočil – zdrojem moci a expanze ve světě byla v jeho pojetí (1904) tzv. euroasijská pevná země (*Heartland*), proti níž se ostatní části světa musí bránit.²² Mackinder přitom argumentoval tím, že dějiny Evropy jsou z převážné části neustávajícím bojem proti asijské expanzi. Obě teorie byly nesmírně vlivné – uplatnily se například při versailleských diskusích ohledně uspořádání Evropy po první světové válce a podílely se rovněž na pozdějším formování amerických strategií během studené války.²³

Po skončení první světové války došlo v Německu k rozvinutí Kjellénových teorií směrem k totalitarismu. Nejvýraznějším představitelem této tendence se stal generál Karl Haushofer (1869–1946), diplomat a profesor zeměpisu, který od Kjelléna převzal pojetí státu jako živého organismu a podílel se na nacistickém přeformování starší teorie životního prostoru, jež původně pocházela od Ratzela. Tribunou ideologizované meziválečné geopolitiky se stal časopis *Zeitschrift für Geopolitik*, který Haushofer založil.²⁴

Nacismus a druhá světová válka výrazně zproblematizovaly teoretická pojetí vztahu člověka a prostoru. Mnohé předválečné koncepce byly oprávněně denuncovány pro svou ideovou spřízněnost s fašistickým myšlením. Dosud vlivní autoři v důsledku tohoto vývoje na čas zmizeli z odborného povědomí. Friedrich Ratzel a meziválečná tradice německé geopolitiky představovali v tomto směru charakteristické příklady – slavní badatelé jako Fernand Braudel a Immanuel Wallerstein, kteří z Ratzelových teorií podle některých současných názorů čerpali, tuto inspiraci nezdokumentovali otevřenými citacemi.²⁵ Nechybí ani hodnocení popisující poválečnou epochu jako období krize geografického myšlení.²⁶ K podobnému posuzování vývoje je však třeba přistupovat obezřetně – přinejmenším ve vztahu k francouzské historiografii a škole Annales. Jako vedoucí představitel druhé generace této skupiny historiků formuloval Fernand Braudel (1902–1985) dosud nebývale komplexní historickou koncepci spjatosti vývoje lidské společnosti s geografickým prostorem jako jevištěm dějin. Braudel rozlišil tři rytmy průběhu dějinného času, tři rozdílné horizonty pomíjivosti. Krátké trvání bylo vyhrazeno událostem, střední trvání sociálním

²¹ A. Mahan, *The Influence of Sea Power upon History, 1660–1783*, Boston 1890.

²² H. Mackinder, *The Geographical Pivot of History*, *Geographical Journal*, 23, 1904, s. 421–437.

²³ Krejčí, *Mezinárodní politika*, s. 529–535.

²⁴ Srov. F. Ebeling, *Geopolitik. Karl Haushofer und seine Raumwissenschaft 1919–1945*, Berlin 1994.

²⁵ Srov. Osterhammel, *Raumerfassung und Universalgeschichte*, s. 166–167.

²⁶ A. Torre, *Un tournant spatial en histoire? Paysages, regards, ressources*, *Annales HSS* 5/2008, s. 1133.

a ekonomickým strukturám a dlouhé trvání (*longue durée*) potom neměnným geografickým rámcům historického dění.²⁷ Braudelovo pojetí formulované v monumentálním díle věnovaném Středomoří²⁸ bylo nezdědka označováno za příklad geografického determinismu v historii. Interpretace nejvýznamnější Braudelovy práce totiž otevírá cestu k takovému pojetí historického vývoje, které „přesouvá zorný úhel chápání dějin od lidí ke strukturám tak, že dějiny transformuje v soubor kulturních předpokladů“, kde geografické prostředí je „strojem na výrobu dějin civilizace“.²⁹ Geografický prostor přesto ale představoval pro Braudela především výchozí bod. Geografické konstanty jej zajímaly vždy v interakci s životem člověka, v úzké kombinaci se středním a krátkým trváním.

Na otázku vztahu daného fyzického prostoru a konstrukce prostoru lidským vnímáním navázala počínaje meziválečným obdobím fenomenologická filozofie. Diskutována byla otázka prostoru jako obecné abstraktní kategorie a místa jako žité reality. Toto rozlišení vedlo v 50. letech k filozofické formulaci termínu *topologie* (topos = místo), jinak užívaného zejména v matematice. Zastánci zmíněného pojmenování dospěli k představě tzv. topologického pojetí prostoru, jehož koncepce byla založena na zkušenosti člověka žijícího a pohybujícího se v prostoru. Fenomenologie dávala přednost výrazu *prostorovost*, který se zdál působit pružnějším dojmem než jednou daný a neměnný prostor. Postulovaný rozdíl mezi „místem“ a „prostorem“ výstižně postihl Martin Heidegger (1889–1976), který zdůraznil roli místa (*Ort*) jako enklávy, k níž má jedinec emocionální vztah. Takové místo bylo potom pro Heideggera domovem či vlastí (*Heimat*).³⁰

Heideggerem naznačenou otázku ohledně emocionálního vztahu člověka k žitému prostoru posunula zkušenost druhé světové války do nové polohy. Předmětem debat se tentokrát nestal poměr prostoru jako fyzikální danosti k prostoru vnímanému člověkem, ale vazba člověka k určitému geografickému bodu (místu, rodnému městu, kraji, státu) vůbec. Předválečné koncepce spjatosti člověka s rodným místem a půdou byly z ideového hlediska zpravidla konzervativního ražení – zmiňovaný Josef Pekař představoval charakteristický příklad. Poválečný kontext dodával na významu pojetí, jehož snahou bylo odpoutání člověka od konkrétního místa a jeho deterritorializace. Vazba člověka na rodné místo začala být interpretována jako potenciálně totalitářská ideologie krve a půdy. Emmanuel Lévinas (1906–1995) se v tomto směru pokoušel na počátku 60. let vyvrátit Heideggerovu koncepci „vlasti“ a údajnou pověru místa, a právě ve vymaňování se z pout k místu viděl základ moderní svobody.³¹ Myšlenka spřízněnosti mezi lidskou teritorialitou vázanou k rodné půdě a totalitářským myšlením byla však sama o sobě značně ideologická a z hlediska historické empirie dosti problematická, neboť nacismus se ve vztahu k teritorialitě zakládal v první řadě na expanzi v prostoru. Podobné směřování totalitarismu naznačovalo již původní Ratzelovo pojetí výrazu *Lebensraum*, které

²⁷ Srov. F. Braudel, *Histoire et sciences sociales. La longue durée*, *Annales ESC*, 17, 4/1958, s. 725–753 (česky F. Braudel, *Dlouhé trvání*, in: V. Hubinger – L. Bazac-Billaud, *Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie, historie*, Cahiers du Cefres 8/1995, s. 145–186).

²⁸ F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen I.–II.*, Paris 1966 (2., rozšířené vydání; 1. vydání 1949).

²⁹ G. Gemelli, Fernand Braudel e le ambivalenze della storia comparata, in: P. Rossi (ed.), *La storia comparata. Approcci e prospettive*, Milano 1990, s. 225.

³⁰ Dünne – Günzel, *Raumtheorie*, s. 105–106; srov. M. Heidegger, *Bytí a čas*, Praha 1996, zvl. § 22–24, s. 126–138 (původní německé vydání vyšlo roku 1927).

³¹ Dünne – Günzel, *Raumtheorie*, s. 106, 121.

vykreslovalo člověka jako neklidnou biologickou entitu usilující, kdekoliv je to na základě přírodních podmínek možné, o růst a pohyb v prostoru.³²

Novou podobu dávala problému lidské teritoriality od přelomu 60. a 70. let postmoderní revolta, jejíž protagonisté ztotožňovali teritorializedovaného člověka s duchem kritizované industriální modernity. Vyjádření našla tato koncepce v myšlení Gillesse Deleuze (1925–1995) a Félixu Guattariho (1930–1992), kteří po vzoru Braudelova termínu geohistorie formulovali výraz geofilozofie (*géophilosophie*) a v souvislosti s kritikou novodobého kapitalismu rozlišili dva typy vztahu jedince ke geografickému místu – svět usedlého moderního člověka postavili do opozice k deterritorializovanému nomádovi.³³ Sympatie Deleuze a Guattariho stály na straně „nekapitalistického“ kočovného vztahu k prostoru. Rozdíl mezi usedlým životem a kočovnictvím však v jejich pojetí neznamenal vazbu k místu v protikladu k pohybu. Nomád může setrvávat stále na jednom místě, avšak zakoušený prostor prožívá jako takový, v jeho celistvosti, nikoliv bodovitě – jeho poměr ke geografickému prostředí není totiž orientován na plánované přesuny z bodu A do bodu B bez ohledu na meziprostor. Měření vzdálenosti je pro nomáda podružné, a projevem jeho vztahu k prostoru proto není vlastnictví země. Je snad ironií osudu, že hodnocení globálního kapitalismu z pera sociologa Zygmunda Baumana (nar. 1925) pojmové pozice (nikoliv již tolik hodnotové) zcela obrací. Pružní, od místa odpoutaní „globálové“ se proměnili v základ nejnovější formy kapitalismu, zatímco vazba k lokalitě se stala příčinou sociálního vylučování k místu vázaných jedinců.³⁴ Roli kočovníka převzal podle nejnovějších interpretací neusedlý kapitál, který dokáže oproti starší usedlé formě efektivněji soupeřit s občanskou společností.³⁵

Od přelomu 60. a 70. let dostávaly nový impuls teoretické diskuse o vztahu daného a vnímaného prostoru. Vliv postmoderního způsobu uvažování se začal projevovat deklarovaným odvratem od „absolutního“ pojetí této entity, identifikovaného s euklidovskými a karteziánskými pojímaným moderním světem. Čím dál silnější důraz na uchopování prostoru ze strany člověka vedl ke zdůraznění symbolických dimenzí. Michel Foucault (1928–1984) proklamoval nástup „věku prostoru“ a svým vlastním vnímáním problému do značné míry navázal na Simmelem zdůrazňovanou prioritu prostoru jakožto sociální konstrukce oproti prostoru ve smyslu fyzické danosti. Zdůraznil přitom historickou podmíněnost vztahu člověka k jeho geografickému okolí a načrtl posun od středověké hodnotové kategorizace prostředí (prostor známý a neznámý, profánní a sakrální) k modernímu lineárnímu vnímání založenému na vzdálenosti.³⁶

Došlo rovněž k oživení zájmu geografů o problémy člověka a společnosti (*human geography*) a nové proudy v rámci disciplíny začaly oproti objektivistickým kritériím fyzické geografie upřednostňovat význam před popisem a kvalitativní výzkum před kvantitativním měřením (americký geograf Yi Fu Tuan, nar. 1930).³⁷ Geograf a antropolog

³² Buttmann, *Friedrich Ratzel*, s. 65–66.

³³ G. Deleuze – F. Guattari, *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*, Minneapolis 1987, s. 474–500 (původní fr. vydání: G. Deleuze – F. Guattari, *Mille plateaux. Capitalisme et schizofrénie*, Paris 1980); Dünne – Günzel, *Raumtheorie*, s. 382–383.

³⁴ Z. Bauman, *Globalizace. Důsledky pro člověka*, Praha 1999, s. 8.

³⁵ Srov. např. postoj, který vyjadřuje J. Kocka, Civil Society from a Historical Perspective, *European Review*, 12, 1/2004, s. 71, jenž zpravidla není zastáncem postmoderního vzdoru vůči modernitě.

³⁶ Dünne – Günzel, *Raumtheorie*, s. 293–294.

³⁷ Srov. zvl. Yi Fu Tuan, *Space and Place. The Perspective of Experience*, Minneapolis 1977.

David Harvey (nar. 1935) pokládal absolutní matematicky měřitelný prostor s číselně vyjádřenými distancemi za koncept odpovídající potřebám teritoriálně vázaných jednotek (soukromé vlastnictví pozemků, stát). Relativistické pojetí prostoru naproti tomu podle Harveye počítá s tím, že každé měření závisí na referenčním rámci, pozorovateli a jeho možnostech. Mapa číselně zobrazující vzdálenosti mezi dvěma místy by tak mohla mít docela jinou podobu než tu, na kterou je moderní člověk podvědomě zvyklý, kdyby vyjadřovala vzdálenost časovou, cenovou, podle způsobu dopravy apod. Roli člověka jako aktéra však podle Harveye nejvíce podtrhuje relační koncept prostoru. V jeho rámci je to právě člověk, který si svůj prostorový svět utváří svým vnímáním – na základě vztahu ke konkrétním místům.³⁸

Opakující se otázka po rozdílu mezi objektivním fyzickým prostorem a prostorem vnímaným konkrétním člověkem nalezla vyjádření i v díle filozofa a historika Michela de Certeau (1925–1986), který naznačil dvě rozdílné perspektivy možného vidění světa (1980) – první z nich byla ztotožněna s pohledem na město z věže mrakodrapu, druhá pak se zkušeností chodce kráčejícího dole v ulicích.³⁹ V duchu nastupujícího kulturalistického pojetí lidské zkušenosti a vědění přikládal de Certeau větší epistemologickou vypovídací hodnotu pohledu zdola.

S ohledem na další vývoj diskusí se vlivnou koncepcí stalo pojetí „produkce prostoru“ (1974) filozofa a sociologa Henri Lefebvra (1901–1991). Jeho přístup kolísal mezi zdůrazňováním kategorického rozdílu přírodního a sociálního prostoru a poněkud nostalgickým konstatováním, že kultura způsobuje v moderní společnosti odcizování od přírody.⁴⁰ Lefebvre stanovil trojici úrovní sociální prostorovosti. Rovina sociální praxe odpovídá materiální povaze světa, v Lefebvrově řeči materiální stránce znaků, tomu, co je vnímáno (*perçu*). Druhá rovina se zakládá na významu těchto znaků, na „pojatém“ (*conçu*). Třetí a nejdůležitější rovina je potom rovina žitého prostoru (*vécu*).⁴¹

Ve vztahu k prostoru docházelo v témže období k postupnému kulturalistickému obratu i v historické vědě. Vývoj naznačeným směrem byl pochopitelně nerovnoměrný, lze jej ale dobře sledovat na myšlení pobraudelovské generace v rámci skupiny Annales. Mladší příslušníci této školy (tzv. třetí generace) zaměřovali svoji pozornost čím dál více k linii, kterou v počátcích naznačil Marc Bloch. Do středu pozornosti se dostaly kulturní dějiny. Peter Burke v této souvislosti konstatoval posun „ze sklepa do podkrovní“ – od soustředění se na prvky determinující dějiny (tedy mimo jiné i na geografické prostředí) k projevům kulturní nadstavby.⁴² Pozvolné přeformulování role prostoru v dějinách a přesun pozornosti od vlivu přírodních konstant na společnost k výzkumu vnímání prostoru a jeho symbolického významu podmíněného kulturou byly logickým důsledkem tohoto procesu. Transformaci lze v konkrétní rovině dokumentovat na proměně badatelských přístupů Emmanuela Le Roy Ladurieho (nar. 1929). Zájem tohoto Braudelova žáka

³⁸ D. Harvey, Space as a Keyword, in: N. Castree – D. Gregory, *David Harvey. A Critical Reader*, Oxford 2006, s. 272–273. Původně bylo toto pojetí vyjádřeno v práci D. Harvey, *Social Justice and the City*, Baltimore 1973.

³⁹ M. de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, Berkeley 1984, zvl. kap. Walking in the City, s. 91–110; Dünne – Günzel, *Raumtheorie*, s. 299.

⁴⁰ K tomuto hodnocení srov. Dünne – Günzel, *Raumtheorie*, s. 297.

⁴¹ Srov. zvl. první kapitolu práce H. Lefebvre, *La production de l'espace*, Paris 2000 (4. vydání), s. 7–81; k interpretaci srov. Dünne – Günzel, *Raumtheorie*, s. 298.

⁴² Burke, *Francouzská revoluce v dějepiscetví*, s. 61.

byl poután ke vlivu přírodních podmínek na dějiny a k regionální historii. Nadšení pro kvantifikující metody a s nimi související dějiny číselných řad (*histoire sérielle*)⁴³ jej vedlo ke zpracování dějin klimatu a jeho vlivu na společnost (1959, 1967).⁴⁴ Práce o languedockých sedlácích (1966) však již naznačovala odlišné směřování. Do popředí se dostávaly psychologické a antropologické aspekty a tento trend nabyl vrchu v mikrohistorické studii o vsi Montaillou (1975).⁴⁵ Ladorieho osobní metodologický vývoj naznačoval proměny ducha doby a posun od studia objektivních daností k výzkumu subjektivního lidského vnímání. Tímto způsobem se v daném období proměňovalo i historické myšlení o prostoru.

Konstatování narůstající role prostorové problematiky ve společenských vědách vedlo na konci 80. let geografa Edwarda Soju (nar. 1940) k formulaci termínu prostorový obrat (*spatial turn*), který užil pro retrospektivní označení tendence ke zhodnocování otázky prostoru, k němuž pozvolna docházelo od 60. let.⁴⁶ Pojem začal brzy rezonovat v odborných diskusích a jeho užívání zaznamenalo od přelomu 80. a 90. let neobyčejný nárůst. Protože byl nástup prostorového obratu proklamován v anglosaských zemích, stal se důležitým teoretickým impulsem rovněž překlad Lefebvroy práce o produkci prostoru do angličtiny (1991).

Reprezentanti prostorového obratu navazovali v kvalitativním ohledu na postmoderní kulturalistický přístup a považovali příklon k otázce vnímání prostoru za nový epistemologický zlom podobný slavnému lingvistickému obratu. Deklarace obratu k prostoru však sama o sobě pochopitelně nebyla historickým mezníkem ve vývoji společenských věd. Tzv. prostorový obrat kontinuálně navázal na otázky otevřené v předchozích desetiletích postmoderním posunem od struktury ke kultuře, zahájeným v 60. a 70. letech. Nový směr naznačený Sojou znamenal nicméně dvojí. Za prvé došlo k utvoření skupiny badatelů, kteří začali svou profesní identitu strukturovat okolo nového pojmu, explicitně se k němu vztahovat a užívat jej jako pomůcku pro označení vlastního přístupu. Za druhé přispěl prostorový obrat k větší konceptualizaci pojetí prostoru založeného na lidském vnímání, symbolických a metaforických vztazích a k jeho aplikaci na konkrétní problémy. Vhodným příkladem může být přístup ke studiu krajiny v pojetí kulturního geografa Davida Cosgrova (1948–2008). Cosgrove označil novověké euklidovsko-karteziánské pojetí prostoru za koncept vytvářející chybnou představu hierarchicky uspořádaných velikostních stupňů, které zdánlivě umožňují snadné roztrídění našich pozorování. Na rozdíl od tohoto pojetí dal Cosgrove přednost relativnímu vnímání prostoru, jež staví do popředí nikoliv hierarchické stupně, nýbrž kontinuitu, míšení a vzájemné interakce měřítek. S odkazem na vývoj geografického myšlení jej tento přístup ve vztahu ke krajině vedl k rozlišení mezi geografí a tzv. *chorografií*, k diferenci, jež se vyskytla už u antického astronoma a geografa Claudia Ptolemaia (cca 90–168). Geografie byla

⁴³ *Histoire sérielle* se pokoušela pohlížet na dějiny na základě dlouhodobě dostupných kvantitativních statisticky zpracovatelných údajů (např. ceny zemědělských produktů), o nichž se předpokládalo, že jsou schopny zachytit vývojové trendy.

⁴⁴ Poprvé E. Le Roy Ladurie, *Histoire et climat*, *Annales ESC*, 14, 1/1959, s. 3–34; v knižní podobě též, *L'histoire du climat depuis l'an mil*, Paris 1967.

⁴⁵ E. Le Roy Ladurie, *Les paysans de Languedoc*, Paris 1966; též, *Montaillou, village occitan*, Paris 1975 (česky: E. Le Roy Ladurie, *Montaillou, okcitánská vesnice v letech 1294–1324*, Praha 2005).

⁴⁶ E. Soja, *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London, New York 1989.

exaktní, hierarchická a matematická, a snažila se tudíž na základě univerzálních měřítek studovat krajinu jakožto výsek země pojmáný v systému vztahů vůči dalším výsekům a nadřazeným celkům. Chorografie se naproti tomu zabývala regiony a místy bez nutného poměru k širším rámcům a pokoušela se zejména porozumět jedinečnosti jednotlivých míst. Cosgrovův badatelský přístup byl založen na zkoumání způsobů vidění, lidské imaginace krajiny a symbolické interpretace, a stál tedy na straně chorografického vnímání.⁴⁷

Prostorový obrat je však možno vnímat i v širším smyslu – při takovém pojetí se jeho dosah neomezuje na skupinu badatelů, kteří reagovali na Sojův postřeh a hlásili se tím k novému prostorovému diskurzu. V témže období, kdy se kulturalistický prostorový obrat prosadil, došlo k nárůstu zájmu o prostor i v oblastech, které se k tomuto postulovanému zlomu bezprostředně nevztahovaly. V 80. letech začala nová konjunktura termínu geopolitika a zvláště po pádu komunistických režimů se nebývale rozmnožil počet geopolitických úvah, neboť pád bipolárního světa otevřel pole pro reflexe nad novým možným uspořádáním prostoru.⁴⁸ Byly znovu otevřeny staré otázky a obnovené uvažování o Friedrichu Ratzelovi, oscilující mezi plnou rehabilitací a odsouzením, se stalo jedním z příznačných symptomů tohoto směřování.⁴⁹

Oproti předchozímu vývoji vystoupila daleko výrazněji do popředí otázka územního vymezení působnosti zkoumaných společenských fenoménů (srov. 4. typ vztahu historie a prostoru, s. 13). Tzv. *transnacionální sociální pole*, definované nejexplicitněji v oblasti migračních studií, není podle zastánců jeho aplikace na společenskovědní výzkum vázáno k určitému ohraničenému místu, ale představuje spíše jistou síť vazeb a dějů odehrávajících se na několika místech, jež spolu mnohdy ani nehraničí.⁵⁰ Vliv kulturalistického přístupu vedl i v této oblasti k upřednostnění zájmu o konkrétní příběhy a osudy a naznačoval návrat k naraci. Narativní uchopení prostoru však kontrastovalo s neméně řídkým konstatováním přítomnosti anonymního a zejména anonymizujícího procesu globalizace, který roli podstatné části dříve prožívaných geografických míst destruuje. Již Braudel ve svém pozdním díle naznačil, že podmíněnost historického vývoje přírodním prostředím a historické změny v krajině může jen těžko sledovat ten, kdo projíždí po dálnici. Doporučil v té souvislosti cestovat silnicemi nejnižší třídy a činit časté zastávky.⁵¹ V současném světě označeném sociologem Manuelem Castellsem (nar. 1942) za společnost sítí⁵² počet průjezdních míst neobyčejně narostl, neboť podstatou sítí je přítomnost velkého množství mezer. Tento vývoj ve vztahu k prostoru má i svou nezanedbatelnou historickou dimenzi. Ukazuje na rozdíl mezi kompaktní teritorializovanou minulostí předmoderního světa bez prázdných míst, kdy musel cestující při své pouti

⁴⁷ D. Cosgrove, *Landscape and Landschaft*, *Bulletin of the GHI*, 35, 2004, s. 59–60; Torre, *Un tournant spatial en histoire?*, s. 11–29.

⁴⁸ J. Tomeš, *Geopolitika – nástroj a proces politické organizace prostoru*, in: P. Jehlička – J. Tomeš – P. Daněk, *Stát, prostor, politika. Vybrané otázky politické geografie*, Praha 2000, s. 151–152.

⁴⁹ Dünne – Günzel, *Raumtheorie*, s. 375.

⁵⁰ Ve vztahu k migracím srov. C. Szaló, *Transnacionální migrace. Proměny identit, hranic a vědění o nich*, Brno 2007.

⁵¹ F. Braudel, *The Identity of France*, London 1989.

⁵² Srov. zvl. M. Castells, *The Information Age I. The Rise of the Network Society*, Oxford 1996. V češtině ke Castellovi srov. P. Lupáč – J. Sládek, *Městská otázka a informační věk v díle Manuela Castellse*, in: J. Šubr (ed.), *Soudobá sociologie I. Teoretické koncepce a jejich autoři*, Praha 2007, s. 178–211.

„prožít“ absolvovanou trasu, a nekonekventní bodovou přítomností s jejími deteritorializovanými přesuny mezi jednotlivými centrálními místy (nejvýstižnějším příkladem je cestování letadlem). Antropolog Marc Augé (nar. 1935) označil tento pozvolný historický vývoj za proces vedoucí ke vzniku dnešních „nemíst“, definovaných jako průchozí prostory, na něž se ve zrychlující se postmoderní pomíjivosti reálně i symbolicky (v mediální rovině) zapomíná.⁵³

Nové postoje k prostorovým rámcům historického vývoje se od druhé poloviny 80. let začaly prosazovat i v samotné historiografii. Historik pojmů a idejí Reinhart Koselleck (1923–2006) poukázal roku 1986 na nedostatečnou pozornost věnovanou historickým proměnám pojmání prostoru a s tím související malou reflexi prostorové problematiky. Historická věda dala podle Koselleckova názoru jednoznačnou přednost času, aniž by absenci prostorových rámců historického dění zdůvodnila.⁵⁴ Metodologické diskuse v historické obci vedly v témže období ke kritickému vymezení nově vzniklého postmoderního kulturalistického přístupu vůči státu a národu jako smysluplným prostorovým jednotkám, které slouží k výkladu dějinných jevů. Zrodil se ne zcela homogenní soubor možných alternativních přístupů k prostorovému ukotvení historického vývoje, zastřešovaný termínem transnacionální dějiny. První z nich, tzv. dějiny kulturních transferů, ještě setrvaly u představy ohraničených prostorových jednotek (tvořených zpravidla národními státy), jen položily důraz na vzájemný přenos idejí.⁵⁵ Další směry představované stoupenci *histoire croisée* („křížujících se“ či „protínajících se“ dějin), *connected history* (spojených dějin) či *entangled history* (provázaných dějin) však koherenci ohraničení prostorových celků radikálně zpochybnily a označily ji za pouze domněle objektivní. Prostorové rámce historického dění se v pohledu těchto směrů staly pohyblivými a závislými na zkušenosti konkrétního dějinného aktéra, jenž je předmětem zkoumání. Tento aktér si přitom podle zmíněného pojetí sám utvářel svůj prostor tím, v jakém prostředí se pohyboval, žil, pracoval a osvojoval si své vlastní hodnoty. Jeho život se proto odehrával v prostorové síti, jejíž zachycení nelze postihnout prostřednictvím modelu státu či národa, který je za tímto účelem příliš abstraktní. V rámci těchto nových směrů historické vědy se proto do popředí dostalo vyzdvižení dynamičnosti dění a diskurzivní povahy hranic.⁵⁶

Význam prostorového obratu v užším i širším smyslu nelze zatím historicky zhodnotit. Mnozí badatelé raději volí střízlivá slova a spíše než o jednoznačném přechodu k novému paradigmatu hovoří o nárůstu zájmu o prostorovou problematiku v jednot-

⁵³ M. Augé, *Non-lieux. Introduction à une anthropologie de la surmodernité*. Paris 1992; cit. dle Dünne – Günzel, *Raumtheorie*, s. 295.

⁵⁴ Koselleck tento názor vyjádřil na setkání historiků (*Historikertag*) v Trevíru (1986), v písemné podobě viz R. Koselleck, *Zeitschichten. Studien zur Historik*, Frankfurt a. M. 2003, kap. Raum und Geschichte, s. 78–96. Srov. též M. Middell, *Globalisierung in der Geschichtswissenschaft*, in: J. Döring – T. Thielmann, *Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*. Bielefeld 2009, s. 109–110.

⁵⁵ Srov. zejména M. Espagne, *Transferts. Les relations interculturelles dans l'espace franco-allemand (XVIIIe–XIXe siècle)*, Paris 1988; týž, *Sur les limites du comparatisme en histoire culturelle*, *Genèses*, 17, 1994, s. 102–121.

⁵⁶ M. Werner – B. Zimmermann, „Penser l'histoire croisée: entre empirie et réflexivité“, in: M. Werner – B. Zimmermann, *De la comparaison à l'histoire croisée*, Paris 2004, s. 15–49. Ke shrnutí diskusí k problému srov. též M. Scholz, *Komparativní přístup v historiografii a transnacionální historická problematika*, *Sociální studia* 1/2009, s. 69–87.

livých vědních disciplínách, aniž by se přitom vytvářel nový interdisciplinární prostorový diskurz. Zároveň s tím je zpochybňováno i srovnání dosahu prostorového obratu s obratem lingvistickým.⁵⁷ V této souvislosti je bezesporu pravdou, že v mnoha ohledech došlo spíše ke znovuotevření a znovuzintenzivnění starších diskusí. Spor o kauzální vztah mezi fyzickým prostorem a sociálně-kulturní konstrukcí prostoru aktérem dějin zaznamenal dlouhý vývoj a příklon protagonistů prostorového obratu ke kulturalistickému pojetí nelze považovat za zcela nový fenomén. Situaci výstižně pojmenoval historik Jürgen Osterhammel (nar. 1952), který dal před termínem prostorový obrat přednost tezi o návratu prostoru.⁵⁸ Zároveň je třeba brát v úvahu skutečnost, že nejnovější zasažení prostorem nelze podobně jako jiné epistemologické zlomy ve vývoji společenských věd a historiografie generalizovat, a tudíž ani přeceňovat. Hans Ulrich Wehler (nar. 1931) si v souvislosti s přesunem pozornosti od strukturalizujícího pojetí dějin ke kulturalistickému vnímání správně povšiml skutečnosti, že se celá debata dotýkala jen zúčastněných – tedy stoupenců struktur na jedné a zastánců kulturalistického vnímání na druhé straně. Stabilně silný proud událostních politických dějin zůstal vně těchto debat a nestal se na rozdíl od strukturálních přístupů ani předmětem kritiky.⁵⁹ Podobná situace se nomezuje na historiografii a panuje bezesporu i ve vztahu k otázce prostoru.

Vztah člověka a prostoru naznačený ve výše uvedené typologii ve dvou variantách (srov. s. 12–13) – jako geografický determinismus na straně jedné a důraz na lidskou aktivitu v prostoru na straně druhé – se táhne historickým vývojem uvažování o prostorových otázkách jako červená nit a zvýšený soudobý zájem o relevantní prostorové rámce historických fenoménů je jeho derivátem. Není snad z historického hlediska příliš opovážlivé tvrdit, že v nejnovější době nastal cyklický návrat tématu prostoru s momentálně převažujícím příklonem ke kulturalistickému vnímání. Mikrohistorický zájem o kulturu navzdory struktuře šel od svých počátků z dob postmoderní revolty ruku v ruce s vymezováním se vůči anonymitě moderní a posléze i globální společnosti. Ani ve vztahu k prostoru nepostrádal tento přístup prvek nostalgie po zmizelém světě – častá orientace na geografickou periferii a okrajové společenské vrstvy je toho dokladem. Kulturalistické vnímání se však pozvolna přeměnilo ze vzdoru v konjunkturní záležitost a z toho vyvstal paradoxní, avšak logický důsledek. Komerční sféra se velmi rychle naučila tohoto trendu využívat, čímž přispěla k oslabení analytického záběru zmíněného přístupu. Okrajovost, perifernost a jejich „vynalézaná“ tradice předstírající historickou autentičnost se staly dobře konzumovatelnými, a tudíž dobře prodejnými znaky. Otázkou je, kam se bude ubírat další vývoj. I zastánci kulturalistického pojetí začínají připouštět, že další hypertrofování čistě antropocentrických a symbolických faktorů při studiu prostoru není možné. Důraz na vnímání tak nelze vést na úkor historické dynamiky geografického prostředí samého, ale vždy v kombinaci s ním.⁶⁰ Přes všechny kontroverze však zůstává zjevnou skutečností, že otázka prostoru je v současném diskurzu velmi živá.

⁵⁷ J. Döring – T. Thielmann, Was lesen wir im Raume? Das Spatial Turn und das geheime Wissen der Geographen, in: titíž, *Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*, Bielefeld 2009, s. 10–13.

⁵⁸ J. Osterhammel, Die Wiederkehr des Raumes. Geopolitik, Geohistorie und historische Geographie, *Neue politische Literatur* 43/3, 1998, s. 374–397.

⁵⁹ H.-U. Wehler, *Die Herausforderung der Kulturgeschichte*, München 1998, s. 7.

⁶⁰ Srov. k tomuto postoji závěrečné hodnocení, které činí Torre, Un tournant spatial en histoire?, s. 1144.

SPACE AND HISTORY: HISTORICAL TRANSFORMATIONS OF DISCUSSIONS AND QUESTIONS OF CONTEMPORARY RESEARCH

Summary

The article deals with the historical development of theoretical and methodological approaches to the concept of 'space'. The emphasis is put on the relationship between historiography and 'spatial disciplines' (geography, philosophy) producing spatial discourses. Both in public and professional meaning, topics concerning space are only rarely associated with historiography and historical analysis. Spatial dimensions of historical processes are usually overshadowed by chronological aspects of historical development. In historiography, time predominates in the relationship between two basic (meta)physical constants of human life (time, space). However, the spatial turn and its impact on historiography increased the attention paid to the role of space.

The article offers a typology of possible interconnections between historiography and space. The first type is represented by geographical determinism – the historical development is influenced by nature predispositions and it's perceived as a result of interaction between mankind and its geographical surroundings. The second type is concentrated to the human perception of space in the course of history – the space is not only physically given fact, but also symbolic entity and social construction. This approach has predominated since the onset of the cultural turn in social sciences. The third type is linked to the field of historical methodology. The geographical extension, spatial delimitation and borders of historical phenomena represent the basic questions – the outcomes of research depend on the applied geographical scale. The analysis of single historical process researched within different spatial units (civilization, state, region) can lead to divergent results.

Despite the prevailing emphasis put on the symbolic aspects of space (type 2), the future conceptual development is questionable. The historical research of space as social construction can't be performed without the attention paid to the historical dynamics and transformations of physical and geographical space.